
OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE DİL POLİTİKALARI ve MEBUSAN MECLİSİ**

*H. Aliyar DEMİRÇİ**

ÖZET

Osmanlı Devleti, 19. asırda geleneksel bir imparatorluğun çok unsurlu-çok dilli yapısını sürdürmekte zorlanmış, ulus devlet olma yolunda sancılı bir sürecin içine girmiştir. Bütünleşme siyaseti Osmanlı kimliği ve vatandaşlığı üzerinden sağlanmaya çalışılmış, Türkçe aşama aşama imparatorluk halkının ortak kamusal iletişim dili olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla dil politikaları gerilimli ve çatışmacı bu sürecin içinde bir fay hattı olarak yer alır Bu makale Osmanlı Devleti'nin modernleşme evresinde merkezîyetçi bir yapı kurmak isteyen devlet elitinin *statü planlaması* çerçevesinde dil politikalarını nasıl oluşturduğuna odaklanmıştır. Bu çerçevede dile ilişkin siyasal davranışın oluşmasında hangi aktörlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu vurgulanmıştır. İmparatorluk içinde konuşulan diller karşısında Türkçe'nin resmîleştirilmesi sürecinin kat ettiği aşamalar, sürecin 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçirdiği evrim açıklanmıştır. Söz konusu politikaların oluşumunda Meşrutiyet rejimi döneminde Osmanlı Parlamentosu'nun (Mebusan Meclisi) katkısı olup olmadığı araştırılmış, devlet politikasına karşı parlamenterlerin tepkileri, bu politikayı aşmak için geliştirilen karşı politika önerileri açıklanmıştır.

* Pamukkale Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü.

Dönüşüm geçiren bir devlette dilsel çoğulculukla tek dillilik arasındaki gerilim Erken Cumhuriyet dönemine taşınmıştır.

Anahtar kelimeler: Dil politikaları, dilsel çoğulculuk, tek dillilik, meşrutiyet, ulus-devlet

GİRİŞ

20. asır sonu, 21. asır başı dünyası çok kültürlü, çok kimlikli bir siyaset tasavvurunun meşruiyetini savunan, globalleşme ve yerelleşmenin birlikte öne çıktığı sadece sınıfsal farklılıkların değil, etnik, dinsel, dilsel farklılıkların da siyasetin dilinde kendine yer bulduğu bir dönemdir. “Ulus-devlet sonrası” olarak da adlandırılan bu dönem bütünü (ulus) parçalayan, bütünden çok parçalara yönelen, parçalara siyasal alan yaratan, parçaların üzerinden siyaset inşa eden süreçlere dayanır. Türkiye’de de siyaset özellikle 1980’lerden başlayarak bu zemine kaymıştır. Türk kimliği dışında etnik kimliklerin, dinsel ve dilsel kimliklerin sıklıkla telaffuzu Türkiye siyasetinin Cumhuriyet döneminde fazla aşına olmadığı yeni bir evresine işaret etmektedir.

Geriye dönük bir bakışla 19. ve 20. asır başında Avrupa’da millî devletlerin kurulması sürecinde benzeri bir durumun yani kimliklerin kristalize olduğu bir evrenin yaşandığı görülür. Bu evre çok unsurlu imparatorluklar açısından dağılma, parçalanma şeklinde yaşanmış ve hayli sert gerçekleşmiştir. Bu süreçte çok sayıda topluluk kimliği ortaya çıkmış, bunlar ufalanmış, bütünsel kimlikler yapılandırmak için elitler çaba sarf etmiştir. İmparatorluk döneminin sonunda da bu coğrafyada benzeri bir süreç yaşanmıştır; yönetici elit, Osmanlılık ideali çerçevesinde dağılmayı, ufalanmayı engellemeye çalışmıştır. İmparatorluğu oluşturan unsurlar arasında Avrupa’nın çoğu yerinde görüldüğü gibi özerklik ya da bağımsızlık talepleri kimlik temelli hareketler olarak şekillenmiştir. Dil milliyetçilikleri bunun en önemli boyutudur. 19. asırda, modernleşen Osmanlı Devleti ilk defa dil politikaları çerçevesinde düşünebileceğimiz uygulamalara girişmiştir. Bu politikaların uygulanma biçimini, yansımalarını, buna dönük tepkileri yani bir bütün olarak dile ilişkin siyasal davranışları izleyebileceğimiz bir yer, modernleşme dönemi Osmanlı siyasal hayatının dikkat çekici kurumu olan Mebusan Meclisi’dir (MM).

Dil politikası (language policy) dille ilgili meseleleri çözmek üzere gerçekleştirilen siyasal ve idarî etkinliktir, literatürde kelime dil planlamasıyla eş anlamlı olarak kullanılabilir¹, kavram “bir toplumdaki dillerin statü, kul-

*Pamukkale Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü.

lanım, alan ve bölgeleriyle bu dili konuşanların haklarına ilişkin görüş, ilke ve kararlar dizisi" olarak da tanımlanabilir. *Dil planlaması*, dil politikalarını gerçekleştirmek için atılan somut adımlardır². Dil politikaları maddî planlama ve statü planlaması (içsel planlama-dışsal planlama) şeklinde ortaya çıkar³. *Maddî planlama* (corpus planlama), "dilin yapısı, kelime dağarcığı, ses ve telaffuzu gibi içsel özelliklerini değiştirmeye yönelik yeniliklerdir." *Statü planlama* ise "bir bölge ya da devlette dilin hangi amaçlar için kullanılacağıının belirlenmesi ya da tanınması ile ilgili politika kararları"dır⁴. Bu planlama "belli işlevler için (örneğin eğitim aracı, resmî dil, kitle iletişim aracı gibi) dillerin belirlenmesi"ni ya da bir dilin "ulusal ya da resmî dil olarak tüm ulusta ya da devlette bir bölgede kullanılmasını, hangi dilin hangi işlevde kullanılacağıının belirlenmesini de kapsar"⁵. Devletler *tek dilliliği* benimseyebilecekleri gibi *dilsel çoğulculuğu* da (linguistic pluralism) esas olarak alabilirler. *Dilsel çoğulculuk* "bir ülkede farklı dil konuşan grupların varlığını, bunların dillerini sürdürme ve eşit temellere dayanarak işleme haklarının bulunmasını içermektedir".⁶

Modern Türk kimliğinin oluşumunda dil kurucu bir unsurdur. Osmanlı'dan Erken Cumhuriyete doğru Türkçe'nin resmîleşme süreci, Türkiye'de millî devletin kuruluşunun Cumhuriyet öncesi köklerini ya da ipuçlarını bize gösterir. Bu çerçevede Türkçe'nin geçmişten bugüne evrimi, resmî dil olarak kabullenilmesi, bunun meşruiyetinin yaratılması modern Türkiye'nin kuruluşunun açıklandığı incelemelerde sıklıkla kendisine yer bulmuştur⁷. Siyaset bilimi alanında Sadoğlu'nun yayımlanan doktora tezi, ulusçulukla dil politikaları arasındaki ilişkileri irdeleyen, konunun Tanzimat, Jön Türkler ve Erken Cumhuriyet bağını kurarak analiz eden önemli bir çalışmadır. Eser, Cumhuriyet öncesi bürokrasinin bu konudaki eylem ve işlemlerini, anayasalı

** Bu çalışmada MM'yle ilgili verileri, ilk olarak "İkinci Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi'nde Dilsel Kimlikler" başlığıyla TSBD tarafından ODTÜ'de düzenlenen 9. Sosyal Bilimler Kongresi'nde 9.12.2005'te sundum. Makale bu tebliğde kullanılan verilerin bir kısmını içermektedir. Bu yeni çalışmada Mebusan Meclisi'ni siyasal sistemin bütün unsurlarıyla beraber ele aldım. Metin bu çerçevede içerik olarak genişletildi ve geliştirildi.

¹ İmer, 2001: 8.

² Eraydın, 2002: 51.

³ Planlamaya ilişkin bu kavramlarda Eraydın "statü planlama" (2002), İmer (2001) ve Sadoğlu (2003) ise "statü planlaması" kullanımını tercih etmiştir.

⁴ W. Fierman, *Language Planning and National Development*, s. 3-4'ten aktaran Eraydın, 2002: 53.

⁵ İmer, 2001: 52. Bu kavramlar için ayrıca bkz. Sadoğlu, 2003: 37-40.

⁶ İmer, 2001: 16-17.

⁷ Bunlardan bazıları: Karal, 1988: 402-406, Lewis, 1988: 420-431, Berkes, 2002: 253-270, Karpat, 2005: 622-627. Karal'ın ilk baskısı 1978 yayımlanan Türk dili hakkında çalışması da önem taşır (Karal, 2001),

dönemde Türkçe'nin resmî dil olarak kabul edilmesinin Birinci Meşrutiyet Parlamentosu'ndaki yansımalarını da içermektedir⁸.

Bu araştırmada önce Osmanlı modernleşmesinde dil politikalarının evrimi açıklanacak daha sonra bu politikalarla MM arasındaki ilişki ele alınacaktır. Araştırmanın asıl odaklandığı özgün olan yanı, İkinci Meşrutiyet Dönemi parlamentosuna ilişkindir (1908-1918). Burada MM'nin dile ilişkin devlet politikasının oluşmasında etkisi tespit edilecek, MM'de Türkçe'nin resmîleştirilmesine dönük politikaların nasıl karşılandığı belirlenecek, bu politikaların uygulama derecesine dair verilere ulaşılabilecektir. Makale bu yönüyle İkinci Meşrutiyet dönemi çerçevesinde Sadoğlu'nun çalışmasını tamamlar nitelikte düşünülebilir.

İncelemede MM'nin yasama faaliyetinde *maddî dil planlaması (işsel planlama)* kapsamında yer alan dilin somut biçimini ilgilendiren değişiklikler; kanun dilinde sadeleşme, Batı kaynaklı kelimeleri kanun dilinde kullanmama gibi meclis işlemleri, buna dair siyasal davranışlar ve mebus görüşleri dışarıda bırakılmıştır. Makale, resmî dil ve onun karşısında yerel dillerin ülke içinde nerelerde, hangi işlevlerle kullanılabilirliği hakkında politikalara dönüktür. Dolayısıyla "*statü planlama*"sı olarak nitelenecek örnekler üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırma ele aldığımız dönem çerçevesinde konuyla ilgili Meclis odaklı, derli toplu ilk çalışma niteliğini taşımaktadır.

Dil politikalarının oluşmasında siyasal sistem içinde parlamento, tek başına belirleyici değildir. Onun yanında siyasal sistem içi ve dışı unsurların bu politikaların oluşumundaki etkisi de değerlendirilecektir. Bu çerçevede sistem kuramında kullanılan bazı kavramlardan yararlanılacaktır. İç çevre (toplumsal çevre), dış çevre (uluslararası çevre), talepler, destekler, girdiler gibi⁹. İkinci Meşrutiyet döneminde siyasal sistemle dil politikaları arasındaki ilişkiler değerlendirildiğinde bazı gruplaşmalardan bahsedilebilir. Sistemin kendi içinde bürokrasi, hükümdar, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İT), kurumsallaşma güçlüklerini dönem boyunca yaşamış muhalefet partileri yer almaktadır. Sistemin toplumsal çevresini (iç çevre); farklı dil gruplarını temsil eden kültürel veya siyasal amaçlı dernekler, basın, Patrikhane oluşturmaktadır. Sistem 19. yüzyıldan itibaren *uluslararası çevrenin* (dış çevre) müdahalesini fazlasıyla üzerinde hissetmiş, bu çevre dil politikalarına da etkide bulunmak istemiştir.

İkinci Meşrutiyet döneminde MM'nin siyasal sistemde ne derece müessir olduğuna dair ayrıntılı bir monografi yoktur. Bu konuda veri oluşturmak için kullanılabilir en önemli kaynak tutanaklardır. Bunların hayli hacimli oluşu

⁸ Sadoğlu, 2003: 97-106.

⁹ Sistem kuramı hakkında: Oktay, 1997: 11-26; Turan, 1977: 16-27.

gerekli verilerin yaratılmasını, MM'nin yasama sürecine ne derece müdahil olduğunu, yasama dönemleri itibarıyla bunun nasıl farklılaştığını izlemeyi güçleştirmektedir. Böyle bir monografi olmamasına rağmen İT'nin icraatı ve etki düzeyi dikkate alınarak, dönemin parlamentosunun siyasal kararların yapımı sürecinde belirleyici olmadığı öne sürülmüştür. Öyle ki parlamentonun "İttihat ve Terakki'nin lastik damga parlamentosu" olduğu iddia edilmiştir¹⁰; bu nitelendirme kurumu "teslimiyetçi parlamento" tipine yaklaşmaktadır¹¹. Konuya bu şekilde yaklaşıldığında siyasal oluşumu belirleme yönünden de MM'nin etkisinin olmadığı veya sınırlı olduğu iddia edilebilir. Mamafih parlamentolardan beklenen işlevler sadece bundan ibaret değildir:

Parlamentolar sadece karar mercii, alınan kararlara meşruiyet sağlayan kurumlar değildir. Aynı zamanda temsil ilkesi çerçevesinde Mill'in deyişiyle "dert dinleme komitesi ve fikir platformu"¹², çeşitli fikir ve görüşlerin kanun yapıcılara ulaştırıldığı "girdi" mekanizmasının bir parçası, yasama sürecini denetleyen ve etkileyen organlardır. Hükümet politikalarını sorgulama, temsilcilerin kendilerinden gelecek tekliflerin, bir başka deyişle sisteme sunulacak "istek girdilerin" olup olmaması, üyelerin talepte bulunup bulunmaması yani parlamentonun yasa başlatma gücü ya da yasa tekliflerini önleme gücü onların önemli işlevleridir¹³. İkinci Meşrutiyet Parlamentosu'nun dil politikalarının oluşumunda MM'nin "yasa başlatma gücünün" ve hükümetten gelen "yasa tekliflerini önleme" etkisinin olmadığı öne sürülebilir. Bununla birlikte bu süreçte hükümetin karar alma alanı içine giren konularda, temsilcilerin devlet politikasını nasıl anladıkları, bu politikanın onlarda ne tür siyasal tutumlara yol açtığı ve nasıl bir politika talep ettikleri önem taşır. Bunun incelenmesiyle siyasal "merkez" karşısında "adem-i merkezîyetçi kenarın" tutumu ve bu ikisi arasındaki karşılıklı etkileşim görülebilir.

A. TANZİMAT'TAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE DİL POLİTİKALARI

Dil meselesi bir kimlik meselesidir. Fransız İhtilali'nin sonrasında milliyetçilik akımının etkisinde Avrupa'da millî kimlikler önem kazanmıştır. Bu çerçevede toplulukların, devletlerin kimlikleri birbirleriyle adeta yarışmıştır. Modern ulus devletlerde farklı kimlikler tek bir kimliğin altında birleşmiştir. "Avrupa'da devletin inşası devletler içindeki kültürel çeşitlenmeyi asgariye

¹⁰ Yücekök, 1983: 88. MM üzerinde İttihat Terakki'nin tekelci tutumu hakkında bkz. Tunaya, 2004: 22-25.

¹¹ Yücekök, 1983: 52-53.

¹² Yücekök, 1983: 56.

¹³ Yücekök, 1983: 50.

indirmiş ve devletler arasındaki çeşitlenmeyi [ise] azamiye çıkarmıştır¹⁴." Bu dönemde eski geleneksel imparatorluklar siyasî bütünlüklerini sürdürüp sürdürememe tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ve yeni evreye intibak etmekte güçlük çekmişlerdir. Ne tam bir ulus-devlet olabilmişler ne de eski düzeni devam ettirebilmişlerdir.

Milliyetler çağından Osmanlı Devleti de etkilenmiş ve 19. asırda eski politikalarını gözden geçirmek zorunda kalmış, tedricen klasik imparatorluk formundan uzaklaşmak zorunda kalmış, dinî topluluklara dayanan *millet sistemi*ni çözecek kararlar almıştır. Devlet yönetilenlerle doğrudan ilişki kurma yoluna gitmiş, yönetilenlerin günlük hayatında etkisini arttırmış, idare yatay ve dikey olarak ülke üzerinde yeniden yapılanmış, standartlaşma için adımlar atılmıştır¹⁵. Fertlerin hayatı açısından bu bir bağlantı kurma, "insan yaşamının küçük moleküler birimlerini daha büyük birimlere bağlama"¹⁶ devletten "ulusa"/politik topluma doğru bir yapılanma sürecidir. Bu çerçevede "İmparatorluk adeta [zamanla] modern bir ulus devlete özenerek bir anayasal varlığa doğru dönüşmeye çalış(mış)", "türdeş bir hukukî çerçeve", "tekil bir yasal alan" oluşturmak için çabalamış¹⁷, bütünlüşmeyi sağlamak için, bütün uyrukların siyasal sisteme katılmasını sağlayacak düzenlemeler yapılmıştır¹⁸. Buradaki amaçlardan biri, millet sistemi dolayısıyla öbekler, cemaatler halinde yaşayan siyasal küreyi, politik bir topluma dönüştürmektir¹⁹.

Bu dönemde uluslararası çevrede (dış çevre) Avrupalı güçlerin devletin iç işlerini uluslararası mesele hale getirmesi ve iç çevrede imparatorluğu oluşturan unsurlar arasında milliyetçilik düşüncesinin olumlu yankı bulması siyasal bütünlüğün korunmasını güçleştirmiştir. Buna karşı devlet cins, mezhep, din ayrımı yapmadan bireyleri hukuken eşitler, genel kanunlar çıkarır. Tanzimat öncesi hiçbir karşılığı olmayan bir kimlik yani Osmanlı kimliği²⁰ resmî vatandaş kimliği olarak 1869 Vatandaşlık Kanunu'yla oluşur. Bu kimlik ülke sınırları içinde yaşayan halkın ilk siyasal kimliği olur²¹. Osmanlılık, hem bir vatandaş hem de bir devlet kimliğidir²². Tanzimat döneminde siyasal sistemin seçkinleri (Tanzimat Paşaları) yeni bir bütünlük yaratmak arzusu ve iradesiyle

¹⁴ Pierson, 2000: 101.

¹⁵ Turan, 1999: 136.

¹⁶ Friedman, 1999: 17.

¹⁷ Keyder, 2004: 67-69.

¹⁸ Mardin, 1986: 116.

¹⁹ Öğün, 1995: 21.

²⁰ Öğün, 1997: 210-211.

²¹ Karpat, 1995: 28.

²² Devlet kimliği, devletin kendisini özdeşleştirdiği, nitelendirdiği veya tanımladığı düşünceler, ilkel ve eylemler bütünüdür (bkz. Çalış, 2001: 16).

hareket etmiştir. Başlangıç itibarıyla bu yapı “bütünlük içinde çeşitliği” barındırmıştır. Osmanlılık “imparatorluğa yönelik bir yurtseverlik”, “din, dil ve etnik köken ayrımı yapmaksızın herkesi kapsayacak hayalî bir cemaat” tasavvuruna dayanır²³, bu “bir anlamda toplumu statü kompartımanlarına bölen premodern siyasal anlayış yerine, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa’da yaygınlaşmaya başlayan vatandaşlık ve hukuksal eşitlik esaslarına dayalı modern siyasal anlayışın imparatorluğa tedricen girmesi anlamına gelmektedir²⁴.” Osmanlılık bir bakıma ülke içinde bütünleşme meselesinin çözümü için geliştirilmiş “büyük siyaset”, bir tür “resmî milliyetçilik” ya da “devlet milliyetçiliği”dir²⁵. Hanedana nispetle türetilen Osmanlılık prensibi ve Osmanlılık ideolojisi, “pragmatik, belli bir coğrafyanın geleneklerine dayanan” ve tarih şuuru olmayan bir ideoloji olup²⁶ “güçlü bir görenek ve inançlar repertuarı” oluşturamamış, “muhayyel değerler ve deneyimler” icad edememiştir²⁷. Bununla birlikte Tanzimat döneminden başlayarak devletin son bulmasına kadar varlığını sürdürmüş ve kendisini yeniden üretmekten de geri kalmamıştır²⁸.

Dil alanında yeni siyasal kimlik çerçevesinde bazı siyasal elitler Arapça ve Farsça’nın etkisi altında yazılı Türkçe’yi, Osmanlılık kimliğine paralel olarak “Osmanlıca” olarak nitelendirmiştir²⁹. Resmî belgelerde “Osmanlıca”dan kastedilen hep Türkçe’dir, “Osmanlıca yani Türkçe” ifadesi sık bir şekilde kullanılmıştır³⁰. Tanzimat döneminde bürokratik modernleşme içinde dil politikalarının başat bir yer tuttuğunu söylemek güçtür, gevşek “maddî planlama” girişimleri örneğin dilin kendi iç bünyesini düzenlemeye dönük bazı çalışmalar³¹ ve “statü planlaması” kapsamında düşünülebilecek yeni açılan devlet okullarına dair düzenlemelerde eğitim dili olarak Türkçe’nin benimsenmesi gibi bazı çabalar vardır³². Bununla birlikte yönetim dili olan Türkçe dışında, yerel dillere meşruiyet kazandıracak uygulamalar da vardır. Tanzimat’ın hemen arifesinde, II. Mahmut zamanında yayımlanan resmî gazete (*Takvim-i Vekayi*), Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca Ermenice, Bulgarca olarak da basılmıştır³³. Aralarında Mithat Paşa’nın da bulunduğu Tanzimat dönemi valileri

²³ Keyder, 2004: 70.

²⁴ Somel, 2001: 89.

²⁵ Öğün, 1997a: 146.

²⁶ Ortaylı, 1988: 373.

²⁷ bkz. Jusdanis, 1998: 69.

²⁸ Öğün, 1997b: 226.

²⁹ Sadoğlu, 2003: 63.

³⁰ Hanioglu, 2001: 491 dipnot: 105.

³¹ Sadoğlu, 2003: 74.

³² Özalp, 1982: 175, 178, 242.

³³ Koloğlu, ty: 170.

iki dilli resmî vilayet gazeteleri çıkartmıştır (Mithat Paşa'nın, Türkçe ve Bulgarca yayımladığı *Duna* gazetesi gibi). Tanzimatçılar bireylerin yeni çıkan ve herkesi ilgilendiren kuralları, malî mevzuat ve arazi mevzuatını öğrenmesi için resmî belgelerin yerel dillere tercüme edilmesini sağlamıştır³⁴.

Tanzimat bürokrasisi, özerkliği olan vilayetlerde yerel dillerin resmî işlerde kullanımını uygun görmüş³⁵, bu dönemde bütün bireylerin hukukî eşitliği sağlanarak geleneksel *millet sistemini* çözecek adımlar atılmasına rağmen toplumda yaşanan *çok dillilik* durumu reddedilmemiştir. Ama genel olarak uzun asırlar boyunca süregelen Türkçe'nin yönetim dili olarak kullanımı politikası sürmüştür. Devlet, toplumsal yapının özelliklerinin (iç çevre), uluslararası ilişkiler (dış çevre) faktörünün etkili olduğu çatışma bölgelerinde *dilsel çoğulculuk* politikasını benimsemiştir. Mesela Helen Milliyetçiliği'nin tesir alanına giren ağırlıklı olarak Türk ve Rum nüfusun yaşadığı, ayrıcalıklı eyaletlerden (eyalet-i mümtaze) Girit'te, yaşanan meseleleri çözmek için hazırlanan nizamnamede (1867/1868), vilayetin yazışma ve haberleşme dili hem Türkçe hem Rumca olarak öngörülmüştür³⁶. *Dış çevrenin* etkisini, KE'nin ilanıyla eş zamanlı gerçekleşen, Tersane Konferansı'nın hemen öncesine rastlayan şu örnekte somut olarak izlemek mümkündür:

Altı büyük devletin Sadrazam Mithat Paşa'ya sundukları ön teklifte Bosna Hersek ve Bulgaristan için geniş özerklik, bu kapsamda vilayetlerde Türkçe yanında Bulgarca'nın da resmî dil olması, Bulgarca'nın mahkemelerde, devlet dairelerinde kullanılması hükmü yer almıştır³⁷. Kısa bir süre sonra Mithat Paşa'nın sunduğu karşı bir teklif paketinde ise Rumeli vilayetinde yerel dilin mahkemelerde ve resmî dairelerde kullanılabilmesi, ama resmî dilin Türkçe olarak kalacağı hükme bağlanmıştır³⁸. Dolayısıyla 19. asrın son çeyreğinde dil politikası uluslararası müdahalelerin de alanına girmektedir. Yönetici seçkinler ise Kānunuesāsîde (KE) resmî dili tanımlayarak bir bakıma dil politikalarında benimsenen doğrultuyu da ilan etmişlerdir. Anayasa din ve mezhep ayrımı yapmaksızın Osmanlı tabiiyetinde olan herkese "Osmanlı" denileceğini kurala bağlar³⁹, zaten Türkçe olan yönetim dili anayasada kesinleştirilir, fiilî duruma son verilir, *de jure* olarak resmî dil olduğu teyit edilir, devlet memuru olabilmek (mad. 18) ve MM'ye seçilebilmek için (mad. 68) Türkçe bilmek şart

³⁴ Ortaylı, 1999: 289.

³⁵ Ortaylı, 2004: 153.

³⁶ Nalbant, 1996: 143, 146.

³⁷ Şimşir, 1986: 242.

³⁸ Şimşir, 1986: 254.

³⁹ "Devlet-i Osmaniye tâbiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur (...)(mad. 8)."

koşulur. Parlatentonun müzakere dilinin de Türkçe (lisan-ı Türkî) olduğu KE metninde özel olarak yer alır (mad. 57). Artık “ittihad-ı anasır idealinin kritik eşiğı *cujus regio, ejus lingua*”dır⁴⁰. Aynı doğrultuda 1877 Dersaadet Belediye Kanunu’yla belediye meclislerine seçilecek kişiler için “Türkçe konuşma” şartı da yer alır⁴¹. Bu durum, siyasal sistemin bürokrasi unsurunda Birinci Meşrutiyet’in hemen başında bu konuda oluşmuş bir hassasiyeti gösterir. Yukarıda özetlediğimiz resmî Osmanlı siyasî kimliğı şekillenirken Türkçe’nin bu kimliğin bir bileşeni olması için özen gösterildiğı dikkat çekmektedir.

KE’de resmî dil Türkçe olarak benimsenirken imparatorlukta konuşulan Türkçe dışındaki dillere anayasal meşruiyet tanınmasının engellenmesinde; dönemin bürokratlarından Eğinli Sait Paşa’nın etkisi⁴², MM’nin ilk başkanı bürokrasi kökenli Ahmet Vefik Paşa’nın Meclis’te “resmî tek dillilik” ilkesini kararlı bir şekilde savunan tutumu⁴³, son dönem Osmanlı devlet hayatının önemli ve tecrübeli siması Küçük Sait Paşa’nın Arapça’nın devletin resmî dili olarak kabul edilmesine dair bir teklifte bulunan Abdülhamid’e karşı çıkması ve padişahı ikna etmesi⁴⁴ bu konuda *devlet aklının* istikametini gösteren önemli örnekler olup, dil politikaları açısından “devletçiliğin” tezahürüdür⁴⁵. Bununla birlikte II. Abdülhamid, Meclisi açış nutuklarında, toplumsal çok dilliliğe izin veren Osmanlı uygulamasına, uyrukların lisanlarını muhafaza etmelerinin önemine işaret etmiştir⁴⁶, ilk yıl Meclisin kapanışında okunan nutukta da aynı nokta vurgulanmıştır⁴⁷. Özellikle Rusya’dan (dış çevre) devletin iç işlerine dönük müdahaleler konunun resmî metinlerde ele alınmasında etkili olmuştur.

Tanzimat’ın eğitim kurumlarında Türkçe’nin yaygınlaştırılmasına dönük çabalar, Abdülhamid döneminde devlet okullarından başlayarak, gayrimüslimlere ait okullara ve yeni açılan meslek okullarına kadar uzanmıştır⁴⁸. Padişahın İstanbul’da yeni açılan iki otelin ismindeki “palace” kelimesini, İstanbul limanında faaliyet gösteren Fransız şirketin ismini Türkçeleştirmeye çalışması

⁴⁰ Üstel, 2004: 27.

⁴¹ Seyitdanlıoğlu, 1999: 168. Muhtemel nedenleri hakkında bkz. Augustinos Gerasimos, *Küçük Asya Rumları-19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Ankara, 1997, s. 89-95’ten aktaran (Sadoğlu, 2003: 64).

⁴² Gencer, 1978.

⁴³ i: 8, 28 Mart 1877, *Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, C.1, s.52.

⁴⁴ Karal, 1988: 384; Kuran, 1994: 172.

⁴⁵ Ahmet Vefik Paşa, erken dönem Türkçüleri arasında sayılır (Akçura, 2001: 19-23), Küçük Sait Paşa’nın da Türklük içeren İslamcılığı’ndan söz edilmektedir (Kuran, 1994: 172).

⁴⁶ i:1, 19 Mart 1877, *Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, C.1, s.7; i: 1,13 Aralık 1877, *MMZC C.2, s.7*.

⁴⁷ i: 56, 28 Haziran 1877, *MMZC*, C.1, s.398.

⁴⁸ Bunun nedenleri hakkında (Karpas, 1995: 33-34). Değişik örnekler için (Somel, 1993: 15).

bu konudaki hassasiyetin ilginç örnekleridir⁴⁹. Aynı dönemde Avrupalılar tarafından yönetilen bazı Osmanlı şirketleriyle bankaların, Maliye Nezareti ile demiryolu kumpanyalarının, sanayi kuruluşlarının Nafia Nezareti'yle Fransızca yazışmaları söz konusu iken, Şura-yı Devlet, Dersaadet Su Şirketi'nin hükümet daireleriyle yazışmasının Türkçe olması gerektiğine karar vermiştir⁵⁰. Arapça'nın resmî dil olmasını saltanatının ilk senesinde düşünen ama bürokrasinin uyarılarıyla Türkçe'de karar kılan padişahın Türkçe konusunda bilinç sahibi olduğuna dair örnekler göstermek mümkünse de aksi örnekler de vardır⁵¹. Bu dönemde Türkçe'nin resmî dil olarak benimsenmesinin devlet idaresinde müessiriyeti artırmaya dönük olduğunu düşünmek doğru olur⁵². Tanzimat döneminde Girit örneğinde olduğu gibi Abdülhamid zamanında da Doğu Rumeli'yle ilgili bir örnek de Türkçe'nin resmîleştirilmesi sürecinin sınırlılıklarını gösterir. İmparatorluğun sosyal yapı olarak türdeş olmayan, çatışmanın yoğun yaşandığı, merkeze gevşek bağlarla bağlı bu bölgesinde yapılan bir düzenlemede (1879), "cemaat-i mezhebiyelerin" kendi dillerinden başka dilleri öğretmeye mecbur olmadıkları hükmü yer almıştır⁵³.

Devlet dil planlamasını, merkezîyetçi siyaset çerçevesinde resmî dil Türkçe'nin yaygınlaştırılmasından yana yapmış, ancak izlenen siyasalarda bölgesel düzeyde farklı tercihler de söz konusu olmuştur⁵⁴. Dolayısıyla Abdülhamid döneminde taşrada mahallî dillerin resmen tanınması anlamına gelen uygulamalar da dikkat çekmektedir⁵⁵. Bununla beraber unsurlar arasında dil milliyetçiliği güçlenmiş, nitekim 20. asrın başında devletin kullandığı alfabe dışında farklı alfabelere dayalı olarak Arnavutça eğitim vermek isteyen Arnavut milliyetçileriyle yönetim karşı karşıya gelmiştir⁵⁶.

Birinci Meşrutiyet MM'sinde (1877-1878), dil politikalarını ilgilendiren müzakereler çerçevesinde⁵⁷, bu dönemde üyelerin "resmî dil" prensibiyle ilgili

⁴⁹ Engin, 2001: 126-127.

⁵⁰ Ergin, 1995: 4190.

⁵¹ bkz. Banarlı, 1996: 207-218; Akçura, 2001: 113.

⁵² Karpat, 2005: 623.

⁵³ Özalp, 1982: 287.

⁵⁴ Arap nüfusunun yaşadığı bölgelerde valilerin farklı uygulamaları burada dikkat çekmektedir. Yemen Valisi, alt düzey memuriyetlere Yemenliler arasından atamalar yaparken, "devletin resmî dilini konuşanların çok az olması nedeniyle" memuriyete giriş şartlarına uygun atama yapmakta zorlandıklarını bildirmiştir (1898) (Deringil, 2002: 60). Bağdat Valisi ise vilayetteki bir barajın kıyısına dikilecek dikilitaşın kitabesini (1891) yerel halkın anlayabilmesi için Arapça yazmıştır (Deringil, 2002: 41). Musul Valisi İsmail Nuri Paşa ise İstanbul'a yazdığı bir raporda (1892) Türkçe eğitimin önemini vurgulamıştır (Deringil, 2002: 107).

⁵⁵ Ortaylı, 1999: 322.

⁵⁶ Avlonyalı, 2006: 201; Çelik, 2004: 270-273.

⁵⁷ Bu konu daha önce belirtildiği üzere Sadoğlu tarafından ele alınmıştır (Sadoğlu, 2003: 97-106).

yasama davranışları iki grupta incelenebilir. Birinci grup Türkçe'nin resmîleştirilmesi ve yaygınlaştırılması için düzenlemeler yapılmasını savunan, hatta bazen bu düzenlemelerin kapsamının genişletilmesi düşünen yasama davranışlarıdır. Örneğin mebus olmak için "Türkçe bilme" değil "Türkçe'yi iyi bilme şartının" getirilmesi önerilmiştir⁵⁸. İkinci grup davranışlar ise resmî dil olarak Türkçe'nin kullanım alanı belirlenirken yerel özelliklerin dikkate alınmasına daırdır. Vilayet Belediye Kanunu görüşmelerinde Beyrut mebusunun belediye meclisine üye olmak için aranacak Türkçe konuşma şartına itiraz etmesi ve bunun için Beyrut'un sosyal yapısını öne çıkarması⁵⁹, Harito Efendi'nin memurların resmî dil bilmesi kuralını gevşetmek için geçici olarak 10 yıl süreyle bu şarttan vazgeçmesini önermesi, ayrıca memurların mahallî dilleri bilmesi gerektiği görüşü bunlara örneklerdir⁶⁰.

B. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ DİL POLİTİKALARI VE MEBUSAN MECLİSİ

İttihat ve Terakki ve Karşıtlarının Dil Politikaları (1908-1912)

İkinci Meşrutiyet, siyasal sistemin kendi bünyesi içinde bir değişikliğe de yol açar; dönemin tipik özelliği yoğun bir siyasallaşma sürecine girilmesidir. İT, onun karşısında çoğunlukla İT'den kaynaklanan sebeplerle kurumsallaşmamış muhalefet partileri, çok sayıda siyasî cemiyet siyasal sistemin içinde yer alır. İT, 1908'in başlarında Türkçülük, Osmanlılık ve İslamcılık'ı birbirini ikame edebilecek şekilde kullanmıştır. Hatta bazen Osmanlı ile Türk kelimeleri birbirinin yerine geçmiştir⁶¹. Meşrutiyetin ilk aylarında siyasal toplumda Osmanlılık söyleminin güçlü, kavramın temsil gücünün üst seviyede olduğunu İT'çi gazetecilerinden Hüseyin Cahit eleştirerek anlatır⁶².

Üst bir kimlik olarak Osmanlılık Abdülhamid karşıtı muhalefetin geneli tarafından kullanılmıştır. Burada Osmanlılık'ı *çoğul bir kimlik*, Osmanlı Devleti'ni *çoğul bir devlet* olarak gören talepler dikkat çeker⁶³. Bu talepler İT'nin programında yer alan dil politikalarıyla yer yer çelişir. İT ilk seçim programında (1908) tüm resmî yazışmaların Türkçe yapılmasını⁶⁴, devlet ilkokullarında Türkçe'nin ana dil olarak öğretilmesini, yine devlet okullarında orta ve

⁵⁸ (i: 30, 15 Mayıs 1877, *Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, C.1, 257).

⁵⁹ (i: 40, 30 Mayıs 1877, *Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, C. 2, s. 313).

⁶⁰ (i: 12, 19 Ocak 1878, *Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, C. 2, s.167).

⁶¹ Hanioglu, 2001: 296-297.

⁶² Yalçın, 2000: 69-70.

⁶³ Çoğul devlet kavramı için bkz. Smith, 2004: 33.

⁶⁴ Kansu, 1995: 228-229.

yüksek öğretimin zorunlu olarak Türkçe yürütülmesini benimsemiştir⁶⁵. Buna karşılık Makedonya'daki Rum cemaati, resmî yazışmalarda ve mahkemelerde kullanılacak dilin, o bölgedeki nüfusun çoğunluğu tarafından konuşulan dil olmasını talep etmiştir⁶⁶. Arnavutlar arasında İkinci Meşrutiyet öncesine giden alfabe tartışmaları ve Arnavutça'ya dair talepler bu dönemde de sürmüştür, Arnavut milliyetçiliği içinde dil milliyetçiliği önemli bir yer tutmuştur⁶⁷.

Bu dönemde değişik zamanlarda İT'nin karşısında yer alan bazı muhalif partiler dil politikasına ilişkin önerilerde bulunmuştur. Osmanlı Demokrat Fırkası (1909-1911) ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911-1913) ülkedeki bütün ilkokullarda eğitimin yerel dillerde yapılmasını istemiştir⁶⁸. Bununla birlikte 31 Mart İsyanı'na kadar varlığını sürdürecektir olan İT muhalifi Ahrar Fırkası'nın bu konudaki düşünceleri Cemiyete yakındır. Bir bütün olarak bakıldığında İkinci Meşrutiyet döneminde izlenen kimlik siyaseti Balkan Savaşları öncesi ve sonrası şeklinde değerlendirilebilir; devlet politikaları 1908-1913 arasında "Abdülhamid devrinde yürütülen Osmanlılık ve İslamcılıktan fazla ayrılmazken"⁶⁹ Balkan Savaşları sonrasında Osmanlılık ilkesinden tedricen uzaklaşmıştır⁷⁰.

1908-1912 Arası Mebusan Meclisi ve Dil Politikaları

1908 Meclisi, çok etnisiteli bir imparatorluk görüntüsünü veren, etnik-dinsel temsilin öne çıktığı bir parlamentodur⁷¹. Parlamentodaki siyasal bölünmeler de sınıfsal değildir, parti bağları çoğu kere ikinci planda kalır. "Kimlik meselesi" siyasal çatışmaların yoğun olarak yaşandığı alanlar arasında yer alır. Öyle ki bu yönüyle MM, "bütünleşme krizi"⁷² içindeki bir ülkenin parlamentosu görüntüsünü vermektedir. Bu krizi nispeten hafifletebilecek işleyiş ilkesi, müzakere dilinin Türkçe olması, mebusların Türkçe bilme zorunluluğudur. Parlamantonun oluşumuna bakıldığında bu kuralın büyük ölçüde uygulandığı görülür. İlk toplantı yılında Türkçe bilmemesi yüzünden mazbatasını alamayan dolayısıyla mebusluğa başlayamayan bir Arap mebus (Kerek me-

⁶⁵ Tunaya, 1998: 99; Akşin, 1987: 103.

⁶⁶ Kansu, 1995: 224.

⁶⁷ İttihat ve Terakki Arnavut milliyetçiliğinin etkisindeki kimi Rumeli şehirlerinde karışıklığı ortadan kaldırmak için padişah Mehmet Reşat'ın bu şehirleri kapsayan bir geziye çıkmasını planlamıştır (Haziran 1911). Hatta gezi esnasında padişahın konuşmalarının Arnavut kökenli halk için kimi şehirlerde Arnavutça'ya tercüme edilmesi bile düşünülmüştür. (Çelebi, 1999: 59).

⁶⁸ (Somel, 2001: 110, 112 ; Tunaya, 1998: 214, 320; Birinci, 1990: 262).

⁶⁹ Karpat, 1995: 36.

⁷⁰ Ahmad, 1986: 254-257.

⁷¹ Ahmad, 1986: 255.

⁷² Sanbay, 2000: 145.

busu) olduğu gibi⁷³, sayıları az da olsa parlamento gündemini anlayacak kadar Türkçe bilmeyen mebuslar dikkat çeker. Bu kişiler imparatorluğun en uç noktasını Yemen'i temsilen MM'ye seçilmişlerdir⁷⁴. Dolayısıyla ilk bölümde işaret ettiğimiz KE'nin ilgili maddelerinin uygulanmasında bazı istisnalar da yaratılmıştır. Bu *statü planlanmasının* parlamento içi ayağını ilgilendiren, bununla ilgili bir ölçü koyan anayasal ilkedeki ilk dönemde (1908-1912) yaşanan bir sapma, kural dışı bir durumdur. Meseleye siyasal gelişme açısından bakıldığında Yemen'in Meclis'te temsili sağlanmış, ancak anayasal ortak anlaşma dilini bilmemeleri yüzünden bu yöreden gelen üyeler Meclis çalışmalarına katılmamışlar veya katılımında zorlanmışlardır. Bu durum müzakereler esnasında birkaç sefer dile getirilmiştir⁷⁵. Mecliste Arapça verilen önergelerle ilgili de çelişkili bir davranış sergilenmiştir, burada önergelerin işleme konulduğu ve konulmadığı durumlardan beraber söz etmek gerekir⁷⁶. Bununla birlikte parlamentoda, anayasal müzakere dilinin değiştirilmesine dönük bir talep gelmemiş, asıl parlamento dışı siyasal alanla doğrudan ilişkili dil politikaları problemleri müzakerelere konu olmuştur. Bu da devlet memurlarının resmî dil yanı sıra yerel dilleri de bilmelerine ilişkindir ve konuyu düzenleyen bir başka anayasal ilkeyi doğrudan ilgilendirmektedir:

MM'de Yemen temsilcilerinden biri bu bölgenin idare şekli hakkında verdiği önergede devlet görevlilerinin yerel dillere de aşina olmasını istemiştir⁷⁷. Aynı sene Arap kökenli üyeler Türkçe'nin Arap vilayetlerinde yaygınlaşmamasını gerekçe göstererek önce memurların⁷⁸, daha sonra da yeni kurulacak sulh mahkemelerinde çalışacak hâkimlerin yerel dilleri bilmesini talep etmişler ve ağırlıklı olarak Türk olmayan unsurların yaşadığı bölgelerde problemlerin yaşanacağını söyleyerek tekliflerini savunmuşlar, kendilerine diğer gayrı Türk üyelerden de destek gelmiştir. Görüşmelerde Adliye Nazırı Necmettin Molla kanunla bu tür bir siyasanın benimsenemeyeceğini; ancak uygulamada konunun dikkate alınabileceğini belirtmiştir⁷⁹. Parlametonun bu kararı Ka-

⁷³ Kerek: Bugün Ürdün sınırları içinde olan tarihî şehir. (d: 1, i.s: 1, i: 23, 22 Kânunusani 1324/4 Şubat 1909, MMZC, C. 1, s. 461).

⁷⁴ Bununla ilgili tespit ettiğim örnekler: (d: 1, i.s: 1, i: 18, 13 Kânunusani 1324/26 Ocak 1908, MMZC, C.1, ss.329-331; bkz. Kayalı, 1998: 89); (d: 1, i.s:1, i: 73, 4 Mayıs 1325/17 Mayıs 1909, MMZC, C. 3, s.484); (d: 1, i.s: 1, i: 110, 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909, C.5, s.317); (d: 1, i.s: 1, i: 120, 16 Temmuz 1325/29 Temmuz 1909, MMZC, C. 5, s. 579), (d: 1, i.s: 2, i: 20, 21 Kânunuevvel 1325/3 Ocak 1909, MMZC, C. 1, s.409).

⁷⁵ Örneğin: (d: 1, i.s: 1, i: 114, 6 Temmuz 1325/19 Temmuz 1909, MMZC, C. 5, s.441).

⁷⁶ Kayalı, 1998: 89.

⁷⁷ d :2, i.s: 1, i: 39, 30 Kânunusani 1325/12 Şubat 1909, MMZC, C.9, s.270.

⁷⁸ (d: 1, i.s: 1, i: 36, 16 Şubat 1324/1 Mart 1909, MMZC, C. 2, s. 123), (d.1, i.s:1, i: 39, 25 Şubat 1324/10 Mart 1909, MMZC, C. 2, s.229).

⁷⁹ d: 1, i.s: 2, i: 65, 20 Mart 1326/2 Nisan 1910, MMZC, C.3, ss.518-519.

sım 1909'da Adliye Nezareti'nin Arap vilayetleri mahkemelerinde Türk dilinin kullanılmasına dönük emrine paraleldir⁸⁰. Bir sene sonra Suriye bölgesinden bir mebus memurlarla ilgili aynı görüşleri tekrarlamış, Arapların diğer gayr-ı Türk unsurlardan Türkçe konusunda daha yetersiz kaldıklarını, Kürtler arasında yazışmanın bile Türkçe olduğunu öne sürerek bu konuda Meclisin desteğini almaya çalışmıştır⁸¹. 1912 senesinde Arnavut milliyetçiliğinin hayli mesafe aldığı bir dönemde bütçe görüşmelerinde memurların yerel dilleri bilmesi gerektiği dile getirilmiştir⁸². Türk üyelerden Mehmet Talat Bey, hâkimler için bu taleplerin dile getirildiği toplantıda yapılan tartışmaları, geçmişte ilkokullarda Türkçe'nin mecbur tutulmamış olmasına bağlamıştır⁸³. Bu tepki bir bakıma "Osmanlılığın en koyu uygulandığı ilköğretim alanında" devletin etkili olamadığı tespitini doğrular⁸⁴.

Bununla birlikte 1909 senesinde toplantı yılının sonlarına doğru Meclis içindeki adem-i merkezîyetçi unsurların Türkçe'nin yaygınlaştırılmasına dönük politikalara karşı kendi dil gruplarını güvenceye almak için yeni bir öneride bulunmuştur. Bir grup mebusun, KE'de eğitim hakkını düzenleyen maddede (mad. 16) değişiklik yapılması⁸⁵, bu yolla da farklı dil ve din gruplarına ait okullarda müfredatın serbest bir şekilde oluşturulması ve eğitimin bu grupların kendi dillerinde yine serbestçe verilmesini anayasal güvenceye bağlamaya dönük önerileri reddedilmiştir⁸⁶. Bu konuda İT devlet ilkokullarında Türkçe yanında yerel dili öğrenme imkânını verme, orta öğrenimde ise Türkçe'yi zorunlu, yerel dilleri ise seçmeli tutma yanlısıdır. Fırka özel okullar için ise devlet denetiminin gerekliliğini vurgulamaktadır⁸⁷. Buna rağmen, daha sonraları gayrimüslimler ve Türk olmayan diğer Müslümanlar, yürürlükteki KE maddesinin (mad. 16) mevcut haliyle dahi isteyeninin istediği dilde eğitim yapabilmesine cevaz verdiğini öne sürmüşlerdir⁸⁸. MM'deki çoğunluk, ülke içinde çok dillilik durumunu desteklemezken, İttihatçı olmayan üyeler arasında onlara paralel düşünenlerin varlığı dikkat çeker. İlk yasama döneminde Maarif Nezareti'nin yabancı dillerden Türkçe'ye yapılan kitap tercümelerine

⁸⁰ Karal, 1996: 131.

⁸¹ (d: 1, i.s: 3, i: 99, 3 Mayıs 1327/16 Mayıs 1911, MMZC, C.6, s.576)

⁸² (d:2, i.s: 1, i: 24, 19 Haziran 1328/2 Temmuz 1912, MMZC, C. 2, s. 605).

⁸³ (d: 1, i.s: 2, i: 65, 20 Mart 1326/2 Nisan 1910, MMZC, C.3, s.521).

⁸⁴ bkz. Ortaylı, 1987: 148.

⁸⁵ "Bilcümle mektepler Devletin tahtı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı itihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve mileli muhtelifenin umuru itikadiyelerine müteallik olan usul-i talimiyeye hâlel getirilmeyecektir (mad. 16)."

⁸⁶ (d.1, i.s: 1, i: 88, 26 Mayıs 1325/8 Haziran 1909, MMZC, C.4, s.207, 206-214).

⁸⁷ Karal, 1996: 129.

⁸⁸ Somel, 2001: 106.

destek olması kararı üzerine, gayrimüslim üyeler maddî destek için yapılacak ödemelerin sadece Türkçe'ye dönük tercümeleri değil, diğer dilleri de kapsamını istemiş, üyelerin çoğunluğu buna karşı çıkmış, Sinop mebusu Rıza Nur "Burada Babil kulesi yapmıyoruz." sözleriyle tepki göstermiştir⁸⁹.

Dile ilişkin talepler bazı durumlarda alfabe meselesiyle birlikte gündeme gelmiş⁹⁰, gayrimüslim Arnavut üyeler "millî lisan"larına uyulmasını istemişler, Latin alfabesiyle eğitim-öğretim yapma talebini diğer gayrimüslimler de desteklemiş, Müslüman Arnavut üyeler ise mevcut alfabeyle eğitimin sürmesi gerektiğini vurgulamışlardır⁹¹. Bu talebin olumlu karşılık görmemesi, yaygın kullanılan alfabe yerine farklı bir alfabe tercih ederek ülke içinde yaşanan bölünmelerin derinleşeceği endişesine dayanır ve devlet politikasına paralel bir yasama davranışdır⁹². Yukarıda yer alan devlet memurlarının mahallî dilleri konuşmasına dönük talepler bazı Arap yörelerinde din görevlileri için de söz konusu olmuştur. İlmiye Bütçesi'nin görüşmelerinde Halep mebusunun Havarra ve Kerek bölgesine gönderilen vaizlerin tek kelime Arapça bilmediklerini dile getirmesi ve bundan şikâyetçi olması, bu din adamlarının kuvvetle muhtemel konuşma dili olarak Arapça'yı bilmediklerini bize gösterir⁹³.

Modernleşen devlet yönettiği kitleyle ilişkisini askere aldığı vatandaşları aracılığıyla da kurmuştur. Ordu da aslında tıpkı okul gibi kitlesel bir eğitim kurumu hatta yerine göre bir "eritme potasıdır."⁹⁴ Bu çerçevede gayrimüslim gençlerin subay olarak orduda görev yapması sağlanırken subay okullarına alınacak gençlerin hangi dilden sınava tabi tutulacakları tartışma konusu olmuştur. Meclis'te sınırlı ve geçici olmak üzere Türkçe dışı dillerde yapılacak sınavlarla da öğrenci alınması için imkân tanınması istenmiş, bu istekler görüşmelere katılan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve bazı üyelerin tepkisini çekmiş, verilen önerge reddedilmiştir⁹⁵. Bir başka tartışma, kanunların hangi dillerde yayımlanacağına ilişkindir. 19. asırda iki dilli (Türkçe-Arapça

⁸⁹ (d: 1, i.s: 2, i: 107, 25 Mayıs 1326/7 Haziran 1910, MMZC, C.4, s.89, 91).

⁹⁰ (d: 1, i.s: 3, i: 13, 25 Teşrinisani 1326/7 Kânunuevvel 1910, MMZC, C. 1, s. 439), (d: 1, i.s: 3, i: 25, 3 Kânunusani 1326/16 Ocak 1911, MMZC, C.2, s.176) Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde alfabenin yeri ve önemi için bkz. (Çelik, 2004: 268-303).

⁹¹ (d: 1, i.s: 3, i: 13, 25 Teşrinisani 1326/8 Aralık 1910, MMZC, C.1, s.441).

⁹² Aynı dönemde (1910) Arnavut milliyetçisi Avlonyalı Ekrem Bey Mustafa Kemal'le (Atatürk) yaptığı görüşmede, Mustafa Kemal'in Arnavutların Latin alfabesi kullanmasına bütünlüğü zedeleyeceği gerekçesiyle şiddetle karşı çıktığını kaydeder (Avlonyalı, 2006: 259).

⁹³ (d: 1, i.s: 3, i: 78, 30 Mart 1327/12 Nisan 1911, MMZC, C.5, s.268). Ortaylı'nın 19. yüzyılda medrese eğitimi görenlerin pratik konuşma dili Arapça'yı ne kadar konuştuklarının şüpheli olduğuna dair tespitini 20. asır başı için de düşünmek mümkündür (Ortaylı, 2004: 149).

⁹⁴ Hobsbawm, 1993: 140; Zürcher, 2005: 210.

⁹⁵ (d: 1, i.s: 3, i: 9 Mart 1327/22 Mart 1911, MMZC, C.4, s. 237-238).

veya Rumca) vilayet resmî gazeteleri çıkartılmıştır. Bu uygulama, 1911 sene-sinde de sınırlı bir şekilde özellikle Araplar'ın yaşadığı vilayetlerde (Halep, Beyrut, Suriye, Basra, Musul) ayrıca Yanya ve Cezair-i Bahr-i Sefid (bugünkü bazı Ege adaları) vilayetlerinde sürdürülmüştür. Aynı sene kanun ve nizamla-rın yayımlanma sureti ve ilanına dair tasarı görüşülürken Kozmide Efendi (İs-tanbul) önderliğinde 16 mebus, kanunların resmî gazete yanında ülkenin her yerinde yerel dillerde de duyurulmasına dönük bir düzenleme yapılması için önerge vermiş, çok tartışmalı geçen müzakerelerde gayrimüslim üyelerin ta-mamına yakınının desteklediği, dilsel çoğulculuğu resmîleştirmeye dönük bu teklif 42'ye karşı 94 oyla reddedilmiştir⁹⁶. 1911 içinde Türkçe'nin resmîleştirilmesine dönük tek dilliliği pekiştiren politikalara ilişkin tepkilere karşı Dahiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe), hükümetin bütün unsurları tek bir unsura dö-nüştürmek, bu arada lisanlarını değiştirmek, Osmanlıları Türkleştirmek gibi amacı olmadığını Meclis'te dile getirmek zorunda kalmıştır⁹⁷. İlk yasama dö-neminden sonra "sopalı seçimler" sonucu oluşmuş, tamamına yakını İT liste-lerinden seçilmiş yeni Meclis uzun ömürlü olmamıştır (1912). Dil politikalarını ilgilendiren tek öneri Toplantı Kanunu görüşmelerinde verilmiştir. Urfa mebuslarına ait hükümet görevlilerinin toplantıları, gösterileri dağıtırken görevli-lerin resmî dil dışı dillerle uyarılar yapabilmemesine dair önerge, uygun görül-memiştir⁹⁸. Neticede her iki yasama döneminde ikinci bir dile resmîyet ka-zandırmak için gündeme gelen talepleri parlamento kabul etmemiştir.

İttihat ve Terakki'nin Tam İktidar Döneminde Dil Politikaları ve MM (1913-1918)

İT'nin hükümete doğrudan tüm gücüyle girmesi Babıâli Baskını sonrasında gerçekleşmiştir. Yaklaşık iki sene toplanmayan Meclis için yapılan 1914 seçim-lerinde İT, listelerinde yer alacak Rum kökenli adaylar için Patrikhane'yle pa-zarlık ederken, bu kişilerin Türkçe okuyup yazmayı bilmelerini istemiştir⁹⁹. İkinci Meşrutiyet içinde o güne kadar sürdürülen dil politikalarından bir sapma olarak görülecek kararlar ise Balkan Savaşları'ndan sonra alınmıştır. Rumeli'de kalan son toprakların yitirilmesi, ülkenin nüfus yapısında eskisine kıyasla Müslüman unsurun oranını arttırmıştır. Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanmasıyla ülkede Müslüman Araplar önem ka-zanmıştır. Arap kamuoyunda artan Arapça'nın resmîleştirilmesine, devlet da-

⁹⁶ (d: 1, i.s: 3, i: 42, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, MMZC, C.3, ss. 45-46, 56-59, 72).

⁹⁷ (d: 1, i.s: 3, i: 100, 4 Mayıs 1327/ 17 Mayıs 1911, MMZC, C. 6, s.613-614).

⁹⁸ (d: 2, i.s: 1, i: 16, 6 Haziran 1328/19 Haziran 1912, MMZC, C. 1, s. 400, 402). Urfa mebusu Saffet ve Ömer Edip Beyler, Türk'tür (Ahmad-Rustow, 1976: 276), (Kansu, 1995: 410).

⁹⁹ Bayur, 1983: 275.

irelerinde tanınmasına dönük talepleri karşılayacak adımlar bir ölçüde bu dönemde atılır¹⁰⁰. Bir bakıma siyasal merkez 1913 senesinde yeni şartlara kendini uydurmak ister¹⁰¹. Kararnameyle¹⁰² Arapça'nın, mahkemelerde ve okullarda kullanılabilmesi (bazı vilayet merkezlerindeki Sultaniler hariç), Arapça dilekçeler ve resmî yazışmaların devlet dairelerinde kabul görmesi sağlanmıştır¹⁰³. Bu çerçevede Arap vilayetlerine atanan görevlilerin Arapça bilmeleri şartı, memurların, vilayetlerdeki görevlerine yollanmadan önce İstanbul'da Arapça sınavına girmeleri mecbur olacak, konsolosluklarda Osmanlıca ve Fransızca'nın yanında Arapça belgeler de kabul edilecektir¹⁰⁴. Bu karar parlamentonun kapalı olduğu bir dönemde alınmıştır. Kuvvetle muhtemel İT siyasal toplumun bütünlüğünü korumak için bu önemli adımı atmıştır. Düzenleme siyasi sistemin varlığını sürdürmesi için gerekli olan desteğe ihtiyaç duyduğu anda yeni "destek girdileri" yaratmak olarak değerlendirilebilir. Konunun MM'deki yansımaları ancak bir sene sonra izlenebilir. 1914 Meclisi, "dikensiz bir gül bahçesi türünde muhalefetsiz" bir şekilde, tamamıyla İT'nin denetiminde açılmıştır¹⁰⁵. Bu dönemde Arap bölgelerin bazı temsilcileri yeni açılımın sonuçlarını görememekten dolayı şikâyetçi olmuşlardır:

1914'te Adliye Nezareti bütçesinin görüşmelerinde bir Basra mebusu Arap topraklarında mahkemelerde yargılamanın Arapça yapılması kararının Irak'ta icra edilmemesini, hatta Basra Vilayet İdare Meclisi bu yönde kararlar aldığı halde kararın uygulanmamasını şikâyet etmiştir. Bir Şam mebusu ise Suriye Vilayetinde Beyrut ve Kudüs'te Abdülhamid'e kadar yargılamaların yerel dille yürütüldüğünü, hâkimlerin, mustantıkların (sorgu hâkimi) yerel dili bildiklerini, sonraki dönemde ise bu konuda duyarlı davranılmadığını öne sürmüştür. Benzeri bir şikâyet Bağdat mebusundan gelmiştir¹⁰⁶. Adliye Nazırı ise

¹⁰⁰ Örneğin Beyrut Islahat Kulübü'nün kabul ettiği reform önerileri arasında asker, sivil memurların Arapça'ya hâkim olmaları kaydıyla merkezî hükümet tarafından atanabilmesi (beş yıl süreyle vali istisna tutulmuş), vilayet sınırları içinde yerel dilin resmî dil olarak kabul edilmesi, Osmanlı Parlamentosu'nda Arapça'nın Türkçe gibi resmî dil olması da yer almıştır (31 Ocak 1913) (Selim, 2005: 100-106). Arap muhalif kamuoyunu temsil eden önemli hareketlerden Paris Arap Kongresi'nin ıslahat talepleri arasında MM'de Arapça'nın tanınması, Arapça'nın resmî dil olmasını isteyen önerileri tekrarlanmıştır (21 Haziran 1913) (Selim, 2005: 127-129).

¹⁰¹ Ahmad, 1986: 224-228.

¹⁰² "Arabistan Vilayetlerinde lisan-ı Arabın suret-i isti'mali ve teferruâtı hakkında irade-i seniyye" (19 Nisan 1913). (Mehmet Hakan Sağlam, *II. Tertip Düstûr Kılavuzu Osmanlı Devlet Mevzuatı (1908-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2006).

¹⁰³ Kayalı, 1998: 150. 1913'te devlet hizmetinden ayrılarak Beyrut'ta yaşamaya başlayan Osmanlı üst düzey bürokratlarından Hüseyin Kâzım Kadri aynı dönemde hükümet memurlarının Arapça dilekçeleri kabul etmediklerinden söz etmektedir (Hüseyin Kâzım, 1991: 140).

¹⁰⁴ Kayalı, 1998: 200.

¹⁰⁵ Tunaya, 2001: 129.

¹⁰⁶ (d:3, i.s: 1, i: 30, 28 Haziran 1330/11 Temmuz 1914, MMZC, C. 2, s.117, 122).

halkının üçte ikisi Arapça konuşan bölgelerde Arapça bilen hâkimler gönderilmesinin kararlaştırıldığını, atamalarda bu yönüyle memurların özgeçmişlerine dikkat ettiklerini söylemiştir¹⁰⁷. Buna benzer talepler eğitim alanında da söz konusu olur. Bir Bağdat mebusu sultanîlerde yerel dillerde eğitim yapılmasını eleştirir. Eleştirilere cevap olarak Maarif Nazırı Şükrü Bey çoğunluğu Arap olan yerlerde Arapça eğitim yapılması için çabaladığını, öğretmen buldukça diğer yerlerde de aşama aşama buna geçileceğini bildirir¹⁰⁸. Bütün bu talepler 1913'te alınan kararların yürütülmesinde meseleler olduğunu göstermektedir. Yine de bu tür taleplerin İT'nin tek parti rejimi kurduğu ve MM'ye egemen olduğu bir düzen içinde dile getirilmesi dikkat çekicidir. Bu isteklere önde gelen İttihatçıların, örneğin Halil Bey'in (Menteşe) tepki gösterdiği ve karşı çıktığı görülür¹⁰⁹.

Arap kökenli mebuslar "haberleşme dili" açısından da benzeri taleplerde bulunurlar. Şam mebusu telgraf memurlarının Türkçe'yi veya Arapça'yı bilmediği durumlarda zorluk yaşandığını söylediğinde Posta Telgraf Nazırı Oskan Efendi, bu konuda ek tedbirler almayı vaad etmiştir¹¹⁰. İlk bölümde gördüğümüz Rumeli ıslahatı çerçevesinde bölgesel dil politikaları oluşturmaya dönük dış çevrenin müdahalesi bu sefer 1914 Meclisi'nin açılması öncesinde Doğu Anadolu için söz konusu olmuştur. Rusya elçiliğinin Baştercümanı Mandelstam'ın hazırlamış olduğu Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput, Sivas vilayetlerinin tek bir vilayet olmasını isteyen projeye göre (1913) bu bölgede bütün kanun, nizamnameler Türkçe, Kürtçe, Ermenice yayımlanacak, mahkemelerde, dilekçelerde vd. bu üç dil kullanılabilir, buralarda yaşayan her ulusa okul açma yetkisi verilecek, bununla beraber özel okullarda Türkçe mecburî olacaktır¹¹¹, söz konusu tasarı daha sonra kısmen yumuşatılarak Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rusya elçilik maslahatgüzarı arasında kamuoyuna açıklanmayan bir ıslahat tasarısı ve antlaşma metnine dönüştürülmüştür (8 Şubat 1914)¹¹². Dünya Savaşı'nın çıkması, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması üzerine antlaşma hayata geçirilmemiştir¹¹³.

Tamamı yerel diller hakkında, dilsel çoğulculuğu yaratmaya dönük bu girişimler yanında bu dönemde Türkçe'nin yaygın kullanımını sağlamaya dönük farklı bir boyutta yeni talepler/istek girdiler dikkat çeker. Bunlara bakıldı-

¹⁰⁷ (d: 3, i.s:1, i: 31, 29 Haziran 1330/12 Temmuz 1914, MMZC, C. 2, s.159).

¹⁰⁸ (d: 3, i.s: 1, i: 34, 2 Temmuz 1330/15 Temmuz 1914, MMZC, C. 2, s.266, s.275).

¹⁰⁹ (d: 3, i.s: 1, i: 34, 2 Temmuz 1330/15 Temmuz 1914, MMZC, C. 2, s.269).

¹¹⁰ (d: 3, i.s: 1, i: 37, 5 Temmuz 1330/18 Temmuz 1914, MMZC, C.2, s.376, 386).

¹¹¹ Aydoğan, 2005: 307-308; Bayur, 1983: 110.

¹¹² Aydoğan, 2005: 314-315.

¹¹³ Aydoğan, 2005: 323-325.

ğında gümrük idaresinde Fransızca bilen memurlara Türkçe bilen memurlardan daha fazla maaş verilmesine¹¹⁴, yeni çıkarılacak posta pullarının üzerindeki rakamlarda Türkçe yanında Fransızca da kullanılmasına itiraz edilmiş¹¹⁵, Beyoğlu'ndaki ticarethanelerde Türkçe levha bulunmaması eleştirilmiş, başka dillerde yazılmış levhaların iki katı bedelle vergilendirilmesi istenmiştir. Rüsum-u Belediye Kanunu tasarısı görüşmelerinde ticarethanelerde kullanılan levhaların hangi dilde yazılacağı ve nasıl vergilendirileceği tartışılmış, ilgili Meclis encümenini temsilen konuşan Nesim Mazliyah Efendi (İzmir), resmî dil Türkçe üzerine ilan hazırlanmasının zarurî olduğunu, bundan alınacak verginin diğer dillerden alınacak vergiden daha uygun olması gerektiğini düşündüklerini ancak bu meselenin kanun konusu yapılması yerine belediye meclislerinin yetkisine bırakılmasını tercih ettiklerini ifade etmiştir¹¹⁶. Tasarının Âyan Meclisi'nde düzeltilmiş metni MM'de tekrar görüşülürken (Salim Efendi-Konya mebusu) Türkçe dışındaki dillerde hazırlanacak levhalardaki yazıların farklı vergilendirilmesine dair öneriyi tekrarlamış, ancak bu benimsememiştir. Kısa süren tartışmada Ohannes Vartkes Efendi Rum, Ermeni, Musevi lisanlarıyla Batı dillerinin aynı grupta değerlendirilmesine karşı çıkmıştır¹¹⁷. Bununla birlikte MM'de Türkçe lehine yapılmayan düzenleme hükümet kanalıyla gerçekleştirilmiş ve bu yönde bir idarî karar alınmıştır¹¹⁸.

1915 senesinin yaz aylarında İstanbul'un kozmopolit bölgelerinde başta Fransızca ve İngilizce olmak üzere diğer dillerdeki levhalar ve bu dillerdeki ibareler kaldırılmış veya bu ibarelerin üstü kapatılmış, neticede bir millileştirme siyaseti izlenmiştir. Bu siyaset öncelikle Fransızca'yı, takiben İngilizce yazıları olumsuz etkilemiştir¹¹⁹. Hahambaşı Hayim Nahum aynı dönemde Paris'e gönderdiği bir mektubunda İstanbul'da dükkân tabelalarının Fransızca'dan Almanca'ya ve Türkçe'ye dönüştüğünü, telefonda bilinmeyen nu-

¹¹⁴ (d: 2, i.s: 3, i: 68, 16 Mart 1327/29 *Mart 1911*, MMZC, C. 4, s. 457).

¹¹⁵ (d: 2, i.s: 3, i: 81, 4 Nisan 1327/17 *Nisan 1911*, MMZC, C. 4, s. 359).

¹¹⁶ (d: 3, i.s: 1, i: 44, 15 Temmuz 1330/28 *Temmuz 1914*, MMZC, C. 2, s. 640-641).

¹¹⁷ (d: 3, i.s: 1, i: 30, 7 Şubat 1330/20 *Şubat 1915*, MMZC, C. 1, s. 433).

¹¹⁸ 24 Haziran 1331/7 *Temmuz 1915* tarihine ait Dahiliye Nezaretine ait yazı bu konuda yapılan yeni düzenlemeye işaret eder. Buna göre bu tür yazılar ve levhalar Türkçe harufatla ile ayrıca doğru ve okunaklı olarak yazılmalıdır. Türkçe ile beraber diğer lisanlarda yazılan yazılar Türkçe ile yazılan yazıların kapladığı alanın yarısını aşmamalıdır (Ergin, 1995: 4337-4338). Kısa zaman sonra bir başka kararda ise (30 Haziran 1331/13 *Temmuz 1915*) otel, ikametgâh, ticarethane vb. yerlerde asılacak levhalardan alınacak belediye rüsumuyla ilgili düzenlemeye atfen, Türkçe dışında harflerle yazılan levhalardan alınacak rüsumun Türkçe alfabeye yazılan harflere göre iki katı olması gereği bildirilmiştir (Ergin, 1995: 4339).

¹¹⁹ Jevakof, 1996: 72.

maraların Türkçe sorulmasının zorunlu kılındığını, okullarda Fransızca derslerin kaldırıldığını yazmıştır¹²⁰.

Dil politikaları kapsamında hükümet tarafından hazırlanan ve Meclis'ten geçen ciddi tek düzenleme iktisat alanındadır (1916). Buna göre "müessesat-ı nafia ile imtiyazsız şirket"ler ticarî işlem ve yazışmalarda Türkçe kullanacaklardır¹²¹. Düzenleme İT'nin "millî iktisat" politikalarının yansımasıdır¹²² ve "tek dilliliğe" dayalı politikayı genişleten bir nitelik taşımaktadır. Kanun gayrimüslimlere ait şirketlerin istihdam özelliklerini etkileyecek, işgücünü belirleyen *de facto* oluşmuş yapıyı sarsacak, istihdam piyasasında Türkçe bilenler lehine sonuçlar yaratacaktır. Resmî dil Türkçe'nin statüsünü önemli derecede güçlendiren bu adım siyasal gelişme süreci içinde önemli bir problem alanına da işaret eder¹²³: MM, hükümetten gelen bu öneriyi kabul etmiştir. Kısa süren görüşmelerde Arap üyeler ülkede varlığını sürdüren yerel dillerin bu düzenlemenin kapsamı dışında tutulmasını ve korunmasını istemişler; bir Rum mebus ise düzenlemenin sadece şirketlerin devletle ilişkilerini kapsamamasını istemiştir. İT'nin önde gelen ismi Dahiliye Nazırı ve Maliye Nazırı Vekili Talat Bey kanunun, Türkçe eğitim yapan okulların mezunlarının, Türkçe dışında dilleri kullanarak faaliyetini sürdüren şirketlerde iş bulmalarını sağlamak için çıkarıldığını belirtmiştir. İki sene sonra kanunun içeriğini ilk çıkarılış amacı dışında yumuşatan ve Türkçe dışında dillerin kullanılmasına izin veren yeni hükümet önerisi ise Meclis'te kabul edilmemiş (1918), hatta sert tepkiyle karşılanmıştır. Mebuslardan Ahmet (Ağaoğlu) bu teklifi egemenlikten verilen bir taviz olarak görmüş; gerekçe olarak dil engeli yüzünden "Osmanlı" şimendifer memuru dahi bulunmamasını göstermiştir, Fuad Bey (Divaniye) ise demiryolları görevlilerini tatlısu frenliğiyle suçlamış ve onların Türkçe bildikleri halde konuşmadıklarını vurgulamıştır¹²⁴.

SONUÇ

19. asır Osmanlı siyasal hayatında devlet seçkinleri siyasal sistemi yeni siyasal yeteneklerle donatmak istemiştir. Bu çerçevede yönetimi yeniden teşkilatlandırmak, merkezî bir devlet oluşturmak, merkeziyetçi politikalar aracılığıyla devletin sınırları içinde yaşayan halka ulaşmak amaçlanmıştır. Bu aş-

¹²⁰ Şeni, 1996: 170.

¹²¹ MM görüşmeleri: (d: 3, i.s: 2, i: 30, 4 Şubat 1331/17 Şubat 1916, MMZC, C.2, s. 66-72). Kanunlaşma tarihi, 10 Mart 1332-*Düstur*, II. Tertip, 8. Cilt, ss. 775-776 (Toprak, 1982: 79-80).

¹²² "Millî İktisat" politikalarıyla ilgili kapsamlı inceleme bkz. (Toprak, 1982).

¹²³ Siyasal gelişme ile dil politikaları arasında ilişkilerin bu boyutu için bkz. (Eraydın, 2002: 42-43).

¹²⁴ (d: 3, i.s: 4, i: 46, 7 Şubat 1334/7 Şubat 1918, MMZC, C. 2, ss. 234-235).

mada yönetilenlere, sadece yerel önderleri kullanmak suretiyle değil, devlet görevlileri vasıtasıyla doğrudan doğruya nüfuz etmek hedeflenmiştir.

Tanzimat dönemi bürokrasisi, Abdülhamid bürokrasisi ve en son da İT aslında ana hatlarında çok da farklılaşmayacak bir yol benimsemiştir. Bu yol Avrupa'daki devletlerin merkezîyetçi yönelişiyle her açıdan benzerlikler taşır. Yeni kurulan millî devletlerin izlediği güzergâhla Osmanlı Devleti'nin izlediği güzergâh arasında vatandaşlık ve millî kimlik oluşturma açısından benzerliklerden söz etmek mümkündür. Bununla beraber imparatorlukların doğasındaki çok unsurlu, çok dilli bir bütün olmaktan kaynaklanan bünyesel güçlükler, bu merkezîleşme sürecine gerilimli, çatışmacı bir nitelik kazandırmıştır. Dil politikaları da bu sürecin içinde bir fay hattı olarak yer alır.

Modernleşme dönemi devlet eliti, Türkçe konuşan Osmanlılar'dan mürekkep bir topluluk tahayyül etmiştir. Anayasa ve kanunlarla Türkçe'ye resmî bir statü vermiş, Türkçe'yi meşrulaştırmış, yasallaştırmıştır. Türkçe'nin geleneksel olarak uzun zamandan beri yönetim dili olması ona öncelikli bir konum yaratmıştır. "Statü planlaması" kapsamındaki dil politikaları Tanzimat, Abdülhamid ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde bir bütün olarak Türkçe'nin kullanım alanının genişletilmesini amaçlamıştır. Tanzimat'la devlet memurluğu görevi her unsura açılmış, modern okullar devreye girmiş, devlet eğitim alanında rol almış ve devlet dairelerinde görev almak isteyen herkesin Türkçe'yi bilmesi esas alınmış, buna ilişkin uygulamalar her unsurdan uyruk açısından Türkçe'nin önemini arttırmıştır. Devlet, memurları aracılığıyla (asker, kaymakam, öğretmen vd.) nüfuzunu ülke içinde yaymaya çalışmıştır.

Ama bunun yanı sıra memur yetiştiren okullarda bir dönem Türkçe yanında yerel diller de öğretilmiştir. Bazı önemli kanunlar bazı bölgelerde ahali için yerel dillere çevirtilmiştir. Ahalinin bölgesel dilleri kullanma oranının yüksekliği, Türkçe okuma yazma oranının düşüklüğü, devlet okulları açısından okullaşma oranının yetersizliği gibi sebepler devleti burada alt bir politika yürütmeye sevk etmiştir. Bununla birlikte çok unsurlu, çok dilli toplumda idarede müessiriyeti sağlamak için asıl resmî dil Türkçe'nin öğretilmesi, gayrimüslimlere ait okullarda Türkçe'ye de zaman ayrılması, bunun denetiminin yapılmasına dönük kararlar öne çıkar. Bu kararların yürütülmesinde ne derece başarı sağlandığı hayli şüphelidir. Devletin kendi okulları dışındaki okullarda koyduğu kurallara uyulup uyulmadığını denetlemede etkili olduğunu söylemek güçtür. Türkçe'nin eğitimdeki yeri 19. asrın son çeyreğinde, 20. asrın başında hep bir mesele olarak varlığını sürdürmüştü, bürokrasi kontrolü sağlamakta tam bir başarı sergileyememiştir.

Siyasal sistemin bir alt sistemi olarak parlamentoda mebuslar farklı zamanlarda devlet memurlarının yerel dilleri bilmesini talep etmiştir. Mebusların bu yönde verdiği çeşitli önergeler kabul edilmemiş, siyasal süreçte işlenen bu tür istek girdiler talep sahiplerinin dilekleri doğrultusunda bir çıkıya dönüşmemiştir. Bu sonucu Meclis'te çoğunluğu oluşturan İttihatçılar arasında bir dayanışma ile açıklamak eksik olur. Sadece onlar değil, diğer bazı üyeler de dilsel çoğulculuğa zemin teşkil edecek nitelikteki önermeleri desteklememiştir. Hem önerge sahipleri hem de karşıtları için "ittihad-ı anasır" önemlidir. Ama bunun sağlanma biçimi olarak taraflardan biri dil politikalarında merkezîyetçiliği diğeri ise adem-i merkezîyetçiliği benimsemiştir. Osmanlı Devleti'nin yapısını Avusturya-Macaristan İmparatorluğu benzeri bir ortaklığa çevirme bir bütünleşme yöntemi olarak parlamento dışında telaffuz edilir. Bunun en önemli araçlarından biri, ikinci bir dili resmîleştirmekti.

Bürokrasinin hâkim dil grubuna mensup geniş bir kesimi, Birinci Meşrutiyet öncesinden başlayarak Türkçe'nin benimsenmesi ve yaygınlaşması için çaba göstermiş, görece daha geleneksel ama hiç eskimeyen "devlet nedeni" ilkesine (raison d'état) dayanarak ülkenin bütünlüğünün sağlanmasında Türkçe'ye bir rol biçmiştir. Abdülhamid döneminde Türklük bilinciyle harekete eden Eğinli Sait Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Küçük Sait Paşa gibi devlet adamları idarenin müessiriyetini sağlamak için dil politikalarının şekillenmesinde Türkçe'ye önemli bir fonksiyon yüklemiştir. Daha sonra devlete memur yetiştiren modern okullarda yetişen Jön Türkler'in Türk milliyetçiliğini benimsemiş unsurları bürokraside görev aldıklarında Mardin'in "ulusal bürokratlık" olarak adlandırdığı bir tutumu benimsemişler¹²⁵ ve söz konusu "devlet nedeni" düşüncesinin ötesine geçerek milliyetçiliğin etkisinde dil politikalarını Türkçe lehine sürdürmüşlerdir. Onların bu davranışlarında siyasal sistemin iç çevresinde yerel toplulukların dil politikalarına dönük talepleri, Avrupalı güçlerin bunları himaye eden ve uluslararası müzakere konusu haline getiren girişimlerinin de etkisi vardır. İkinci Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan adem-i merkezîyetçi dernekler, siyasal partiler bu toplulukların taleplerini daha açık bir şekilde dile getirmiştir. Parlamento aracılığıyla sisteme giren girdiler siyasal sistem içinde süzülerek bazı istisnalar dışında tek dilliliği pekiştiren kararlara zemin oluşturmuştur. Bu kararların ulaştığı son nokta Dünya Savaşı yıllarında statü planlamasını iktisadî alanı kapsayacak şekilde genişleten düzenleme olmuştur.

Sonuç olarak 19. asırda başlayan reformlar, devleti geleneksel imparatorluk formasyonu ile millî devlet formasyonu arasında bir noktaya itmiştir. Tek

¹²⁵ Mardin, 1986: 121.

dilliliği pekiştirecek politikalarla dilsel çoğulculuğa zemin teşkil eden politikaların aynı anda görülmesi, bunlardan biri benimsenmişken diğerine yönelik adımlar atan siyasal davranışlar imparatorluk yönetimi açısından bir kararsızlık değil, tedrici bir değişimi anlatır. Dünya Savaşı içinde devlet seçkinleri bu değişime Türkçe'nin kullanım alanının genişletilmesi biçiminde yön vermiştir. Dolayısıyla Erken Cumhuriyet döneminde statü planlamasına dayanan dil politikaları esasen hayli sancılı geçmişe ve birikime dayanır. ▽

KAYNAKLAR

Kitaplar-Makaleler:

- Ahmad Feroz-Rustow, Dankwart A. (1976), "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4-5, ss. 245-284.
- Ahmad, Feroz (1986), *İttihat ve Terakki 1908-1914* (çev: N. Bozboru), İstanbul, 3. Baskı.
- Akçura, Yusuf (2001), *Yeni Türk Devletinin Öncüleri 1928 Yazıları* (haz: N. Sefercioğlu), Ankara.
- Akşin, Sina (1987), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul.
- Avlonyalı Ekrem Bey(2006), *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar(1885-1912)* [çev: A. Dirim], İstanbul.
- Aydoğan, Erdal (2005), *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*, İstanbul.
- Banarlı, Nihat Sami (1996), "Sultan Abdülhamid'in Türkçeciliği", *Türkçe'nin Sırları*, İstanbul, 14. baskı: 207-218.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1983), *Türk İnkılâbı Tarihi*, C-II, Kısım-III, Ankara.
- Berkes, Niyazi(2002), *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (çev: Ahmet Kuyuş), İstanbul.
- Birinci, Ali (1990), *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul.
- Çalış, Şaban(2001), "Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası", *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*(der: Ş. Çalış, Dağı, Gözen), Ankara: 3-34.
- Çelebi, Mevlüt (1999), *Sultan Reşad'ın Son Rumeli Seyahati*, İzmir.
- Çelik, Bilgin (2004), *İttihatçılar ve Arnavutlar-İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul.
- Deringil, Selim (2002), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* (çev: G. Ç. Güven), İstanbul.
- Engin, Vahdettin (2001), *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, İstanbul.
- Eraydın Virtanen, Özlem(2002), *Dil Politikalarına Bütüncül Bir Yaklaşım: Orta Asya Dil Politikaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, henüz yayımlanmamış doktora tezi.
- Ergin, Osman Nuri (1995), *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C.8, İstanbul.
- Friedman, Lawrence M. (2002), *Yatay Toplum*(çev: A. Fethi), İstanbul.

- Gencer, Ali İhsan (1978), "İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe'nin Resmî Dil Olarak Kabulü Meselesi" *Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı- Armağan*, Ankara: 183-188.
- Hanioğlu, Şükrü (2001), *Preparation For Revolution: The Young Turks 1902-1908*, New York.
- Hobsbawm Eric J. (1993) *1789'dan Günümüze Milletler ve Milliyetçilik* (çev: O. Akınhay), İstanbul.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1991), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatıralarım* (haz: İ. Kara), İstanbul.
- İmer Kâmile (2001), *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*, Ankara, 2. baskı.
- Jevakof, Aleksandr (1996), "Çanakkale'nin İstanbul'dan Görünüşü", *İstanbul 1914-1923* [(haz: S. Yerasimos) (çev: C. Akalın)], İstanbul.
- Jusdanis, George (1998), *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür* (çev:T. Birkan), İstanbul.
- Kansu, Aykut (1995), *1908 Devrimi* (çev: Ayda Erbal), İstanbul.
- Karal, Enver Ziya (1988), *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ankara, 3. baskı.
- _____ (1996), *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara.
- _____ (2001), "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)" *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara, 3. baskı: 7-96.
- Karpat, Kemal (1995), "Kimlik Sorununun Türkiye'de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu* (haz: S. Şen), İstanbul: 23-38.
- _____ (2005), *İslâm'ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması* (çev: Ş. Yalçın), İstanbul: 2. baskı.
- Kayalı, Hasan (1998), *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)* (çev: Türkân Yöney), İstanbul.
- Keyder, Çağlar (2004), "İmparatorlukta Hukuk ve Meşrutiyet", *Toplum ve Bilim*, sayı: 100, ss. 65-83.
- Koloğlu Orhan (ty) "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: 68-93.
- Kuran, Ercüment (1994), "Bir Türk İslahatçısı Olarak Küçük Sait Paşa (1840-1814)" *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler* (der: M. Türköne), İstanbul: 161-174.
- Lewis, Bernard (1988), *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev: M. Kıratlı), Ankara, 3. baskı.
- Mardin, Şerif (1986), "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (ed: E. Kalaycıoğlu, A.Y. Sarıbay), İstanbul: .109-135.
- Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)* [1982] (der: R. Özalp,) (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı).
- Nalbant, Atilla (1997), *Üniter Devlet Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, İstanbul.
- Oktay, Cemil (1997) *Siyasal Sistem ve Bürokrasi Yükselen İstemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi*, İstanbul.

- Ortaylı, İlber (1987), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: 2. baskı.
- _____ (1988), "Osmanlı Seçkinleri", *Bahri Savcı'ya Armağan*, Ankara: 371-374.
- _____ (1999), "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilat", *Osmanlı Devleti Tarihi II* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul: 282-333.
- _____ (2004), "19. Yüzyıl Osmanlı Yönetimi ve Arap Dili", *Osmanlı Barışı* (haz: M. Armağan), İstanbul: 148-154.
- Öğün, Süleyman Seyfi (1995), "Topluluk Ruhu ve Türk Siyaseti" *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, İstanbul: 17-46.
- _____ (1997a), "Self-Determinasyon Prensibi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan (1823-1895)*, İstanbul: 143-150.
- _____ (1997b), "Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik* (haz: N. Bilgin), İstanbul: ss.207-230.
- Pierson, Christopher (2000), *Modern Devlet* (çev: Dilek Hattatoğlu) İstanbul.
- Sadoğlu, Hüseyin (2003), *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul.
- Sarıbay, Ali Yaşar (2000), *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*, İstanbul.
- Selim Ali Selam (2005), *Beyrut Şehrinin Anıları (1908-1918)* (haz. Hasan Ali Hallâk/çev: H. Özkan), İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Dersaadet Belediye Kanunu ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 8, sayı: 4, Ekim 1999, ss. 157-171.
- Smith, Anthony (2004). *Millî Kimlik* (çev: B. S. Şener), İstanbul.
- Somel, Selçuk Akşin (2001) "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* C. I (ed: Tanıl Bora, M. Gültekin], İstanbul: 88-116.
- Şeni, Nora (1996) "Çayınıza Kaç Tane Kuru Üzüm İstersiniz?", *İstanbul 1914-1923* [(haz: Stefanos Yerasimos) (çev: C. Akalın)], İstanbul.
- Şimşir, Bilal (1986), "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar* (Edirne, 8-10 Mayıs 1984), Ankara: 237-266.
- Toprak, Zafer (1982), *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Ankara.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, İstanbul.
- _____ (2001), "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1918)*, İstanbul: 121-179.
- _____ (2004), *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatına Bakışlar*, İstanbul.
- Turan, İlter (1977), *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul.
- _____ (1999), "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası" *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi* (haz: J. Landau/çev: M. Alakuş), İstanbul: 135-163.

Üstel, Füsun (2004), *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İstanbul.

Yalçın, Hüseyin Cahit (2000), *Siyasal Anılar*, Ankara.

Yücekök, Ahmet (1983), *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye’de Parlatentonun Evrimi*, Ankara.

_____ (1988), *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, Ankara.

Zürcher, Eric Jan (2005) “Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları”, *Savaş, Devrim, Ulluşlaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, (çev: E. Aydınoglu), İstanbul: 201-214.

Tutanaklar

Meclis-i Meb’usan Zabıt Cerideleri 1293=1877 (toplayan: Hakkı Tarık Us), Vakit Gazete Matbaa Kütüphane, İstanbul 1939 (C.1), 1954 (C. 2).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi [MMZC], 1324-1334/[1908-1918 arası ciltler] (Yeni harflerle baskısı yapılmış zabıt cerideleri), TBMM, 1982-1991 arası basılmış ciltler.